

УДК 159.923.2

О. О. Байєр

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СОЦІАЛЬНИХ РЕПРЕСІЙ ТА ФАКТОРИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ОСОБИСТІСНУ СТІЙКІСТЬ

Пропонується обговорення основних варіантів реагування людиною на жорсткі умови тоталітарного режиму, з'ясовується неоднозначність тлумачення стратегій психологічного подолання згідно прийнятої таксономії. Встановлюються можливі напрямки емпіричного дослідження проблеми.

Ключові слова: особистість, стратегії психологічного подолання, індивідуально-психологічні властивості, система цінностей.

Постановка проблеми. Минають роки після краху радянської тоталітарної системи, проте фахівці багатьох галузей науки визнають: усі висновки, уроки неоднозначної, інколи навіть страшної реальності тих часів ще досі не здобуті [3; 6; 10 тощо]. Зокрема, досі ретельно не з'ясовано та не вивчено, за допомогою яких внутрішніх ресурсів люди могли зберігати себе як особистостей за умов усіх утисків, які спричиняла влада.

Варіацій втручання у приватне життя радянська історія знала багато: система руйнувала родинні зв'язки (коли, наприклад, потрібно було відмовитись від одного з членів родини – «ворога народу»), представники офіційної влади примушували людину обирати певний професійний шлях, демонструвати – принаймні, ззовні – повну підтримку панівної ідеології. І навіть якщо внутрішньо вона не сприймалась, потреба постійно замовчувати власні погляди проживалась як серйозний особистісний розкол, спричинений значними розбіжностями між істинними переконаннями та тими, що декларувались.

Актуальність питання загострюється тим, що поступово уходять свідки того часу, «жива історія» нашої країни, які могли б допомогти дослідникам

(як психологам, так і історикам, політологам, філософам, демографам) зробити правильні висновки щодо того, що ж насправді відбулось протягом семи десятків років радянської влади і що було її психологічними, соціальними, політичними й іншими наслідками.

Мета даної статті – виділити та обговорити основні варіанти способів подолання особистістю умов соціальних репресій і, базуючись на проведеному аналізі, намітити шляхи та акценти подальшого емпіричного дослідження обраної проблеми.

Важко і, на наш погляд, неможливо буде знайти радянську сім'ю, яка у певній мірі не постраждала б від соціальних репресій, здійснюваних системою. «Судили за нарушение паспортного режима, за бродяжничество, за «самовольный уход» с места работы (перемену места работы); за опоздание, прогул или самовольную отлучку с работы; за нарушение дисциплины и самовольный уход учащихся из фабричных и железнодорожных училищ; за «дезертирство» с военных предприятий; за уклонение от мобилизации для работы на производстве, на строительстве или в сельском хозяйстве, и т. д., и т. п. Очевидно, что главная цель всех этих карательных мер – не наказать конкретное преступление, а распространить систему принудительного труда и жесткого дисциплинарного контроля далеко за границы лагерей и спецпоселений» [6].

Зазначений вплив на особистість був інколи не настільки очевидним, як у інших випадках. Скажімо, мова може йти не про політичне ув'язнення або розстріл членів родини, які автоматично ставили клеймо «членів родини ворогу народу» на її інших учасників і, як наслідок, позбавляли людину багатьох соціальних прав – від вибору бажаної професії до можливості проживати на певній території. Не менш потужним способом «таврування» особистості було застосування так званих «адміністративних репресій» – заслання, висилки, організації спецпоселень, трудмобілізацій тощо [6].

Подібні «м'які» способи розправи також перетворювали людей на жертв: усвідомлення власної повної залежності від системи, контролю та

обмеження всіх, навіть самих інтимних, сфер життя, зіткнення із постійним навмисним акцентуванням власної «іншості» – все це часто примушувало людей відмовлятися від певної частини власної ідентичності, соромитися її, вважати ганебною, а потім переживати власну поведінку як глибоку особистісну травму [17; 19-20].

Література надає декілька варіантів поведінки, які обирала людина у жорстких умовах радянської тоталітарної системи. Умовно їх можна звести до відомої у психологічних джерелах таксономії стратегій психологічного подолання [11-12 та інші]: концентрація на проблемі, уникнення, емоційне реагування та пошук соціальної підтримки – проте часто це зробити досить нелегко. Скоріш, як буде доведено далі, описані способи реагування представляють собою деякі проміжні варіанти. Отже, пояснимо на прикладах.

У роботах О. Ф. Іванової описуються конструктивні варіанти адаптації до системи – занурення у професійну діяльність [8] або, навпаки, свідомо відмова від професії з причини небажання працювати й неможливості зростати у межах цінностей, що нав'язуються, а тому – поглиблення у свій внутрішній світ, «внутрішня еміграція» [9]. Чи можна стверджувати, що зазначені стратегії поведінки є варіантами тієї вказаної вище таксономії, що на даний час існує в психології? Звернемось до аналогій, що були здобуті з життів реальних людей або героїв художніх творів.

Зараз, відчуваючи необхідність відновлення відомостей щодо свого роду, загублених або знищених за часів радянського режиму, люди прагнуть втілити це за допомогою найрізноманітніших засобів – видання тематичних книг, збірок, створення сайтів і навіть кімнат-музеїв [6]. Вельми ілюстративним прикладом для питання, яке розглядається, є життєвий шлях Г. А. Зайцева [7], реконструйований його сім'єю та розміщений на сімейній Інтернет-сторінці. Аналіз життя Г. Зайцева демонструє, що ця людина завжди відкрито і сміливо демонструвала власну позицію – спершу палкої підтримки нового «справедливого» режиму, пізніше – незгоди із очевидними її вадами

та зловживаннями. Описана поведінка відповідає за змістом стратегії концентрації на завданні.

Водночас, привертає увагу лінія поведінка матері Григорія Антоновича Єфросинії Іванівни. «Єфросиния Ивановна владела несколькими иностранными языками, живо интересовалась происходящими событиями и до глубокой старости внимательно прочитывала газеты, а также никогда не носила очки и не пила лекарств» [7]. Мати набагато пережила репресованого згодом сина – ніколи не сперечаючись із владою і не привертаючи до себе непотрібної уваги.

Варіантом якої стратегії є поведінка Єфросинії Іванівни? Чи є це уникнення від вирішення проблеми? Навряд чи так. Мати Григорія Зайцева грала вельми важливу роль у житті всієї великої родини Зайцевих, виховала дев'ятеро дітей, цікавилась суспільно-політичним життям і, виходячи з описів, зберегла психологічне здоров'я у межах панівної системи. Тоді чи можна стверджувати, що поведінка Єфросинії Іванівни є прикладом концентрації на проблемі? Напевно, теж ні, адже жінка ні у який спосіб не протистояла ідеології та порядкам, що панували, існувала не «в» них, а «поряд» з ними.

Можливо, важливим аспектом, який потрібно взяти до уваги і який допоможе пролити світло на неоднозначні життєві історії радянської епохи, є те, наскільки людина ідентифікувала себе з тією суспільно-політичною ситуацією, в якій існувала. Фахівці розрізняють різні варіанти дистанції, яку може відчувати людина стосовно певної події [21]: суб'єкт може як «зливатись» із подією або ситуацією, так і відчувати її на периферії власного життєвого простору. Відповідно, у першому випадку людина гостро і болісно реагуватиме на те, яким чином розвивається ситуація, усвідомлюючи її як частину своєї ідентичності, а в другому – трансформації події викликать, звісно, «орієнтувальні» реакції, проте не більше.

Таким чином, рішення щодо того, яка стратегія психологічного подолання – концентрація на завданні, уникнення чи емоційне реагування на

проблему – застосовувалась у кожному із згаданих вище випадків повинно бути прийняте із урахуванням наступного аспекту: в чому саме полягає проблема? Тут можливі варіанти: проблемою може усвідомлюватись як несправедливий суспільний устрій, так і звичайні родинні, буденні справи. Отже, можливим джерелом цінних відомостей щодо спроможності людини протистояти діям тоталітарної системи є інформація про те, наскільки глибоко вона «впускала» у себе те, що відбувалось.

Самі собі заперечимо: навіть якщо «далекий світ» [18] не усвідомлюються як мішень власної активності і суб'єкт сконцентрований на розв'язанні поточних приватних питань – система попіклувалась про те, щоб втрутитись і в ці сфери його життя! Під потенційною загрозою знищення або спотворення була будь-яка цінність: родина, професія, творчість і навіть більш інтимні – скажімо, відчуття жінкою власної привабливості. Родину – зруйнують репресіями, виселенням, знищать відчуття сімейності заборонаю навіть згадувати окремих членів родини. Професію – не можна обирати омріяну, якщо ти представник «ворожої» народності (наприклад, єврей) та і взагалі «преследование специалистов глубоко внедрилось в большевистское сознание» [10], а отже, бути професіоналом за таких умов – небажано і навіть небезпечно. Щодо жіночої привабливості, важко відчути себе вродливою, працюючи на фабриці або заводі повну зміну або, ще гірше, знаходячись у таборі.

Яку поведінку обирала людина за таких обставин і які фактори визначали здатність протистояти жорсткій реальності або неможливість підтримувати власну психологічну цілісність та, згодом, особистісний крах? Очевидним прикладом людини, яка знаходилась у таборі, проте чинила активний опір системі, мабуть, у кожного читача анти-радянської літератури є Олександр Солженіцин із його відомим багатотомником «Архипелаг ГУЛАГ» [14], хоч останнім часом і з'явилися публікації, які ставлять під сумнів щирість автора [13]. Проте якщо повірити створеному образу головного героя, можна зробити висновок, що здатності активно (і

продуктивно!) протидіяти зовнішньому тиску сприяла внутрішня цільність суб'єкта, наявність усталеної системи переконань щодо того, «як повинно бути» і відчуття готовності вимагати саме такого стану речей.

У зв'язку із розглядом життєвих стратегій у межах реальності таборів спадає на думку інший приклад: жінка, прагнучи виглядати привабливою на допитуванні навіть після кількох проведених у карцері днів, пудрить обличчя побілкою зі стін [2]. Вона також пережила часи утисків з боку тоталітарного режиму і, навіть втративши через побої можливість ходити, дожила до глибокої старості із живим інтересом до навколишнього і щирим переконанням – у які цікаві часи ми живемо!

Наведена історія життя дозволяє зауважити, окрім згаданого вище, на ще одному важливому аспекті подальшої – емпіричної – розробки даної проблематики. Окрім аналізу того факту, наскільки людина ідентифікує себе із системою та всіма скоєними нею злочинами, варто розглянути і притаманні їй диспозиційні риси (скажімо, оптимізм чи песимізм) та темпераментальні властивості (силу нервової системи, активність, реактивність та гнучкість). Цілком можливо припустити, що і зазначені індивідуально-психологічні особливості визначали, в який спосіб вона реагувала на ситуацію та які психологічні наслідки мала її поведінкова лінія для її психологічного здоров'я та цілісності.

Настільки ж неоднозначним нам вважається визначення й інших стратегій упорання із життєвими складнощами, спричиненими системою. Яскравим прикладом такої неоднозначності є алкоголізм, частіше чоловічий. Саме такий спосіб розв'язання власних протиріч із режимом обрав талановитий лікар-гінеколог, герой твору Л. Улицької «Казус Кукоцького» [16]. Кукоцький працює із задоволенням і завзяттям, бачить у професії власне покликання, досягає пошани серед колег та певного статусу, в результаті чого і стикається із необхідністю пропагувати або хоча б декларувати прихильність до пануючої ідеології. Прагнучи уникнути ганебної ролі, Кукоцький не відвідує засідання, де повинен був би виступати

із звинувачувальними промовами, видаючи за причину прогулів власні запої. Цікаво, що наукове співтовариство із розумінням поставилось до такого явища – зовсім не поодиноким випадком було пияцтво серед талановитих спеціалістів. Горілка і справді допомагає втамувати нервову напругу – і згодом Кукоцький вдається до алкоголю кожного разу, коли потрібно уникнути небажаної місії.

Прикладом якої стратегії психологічного подолання є вибір Кукоцького? Чи можна стверджувати, що дана стратегія відповідає уникненню вирішення проблеми? На наш погляд, не можна. Під уникненням мається на увазі така поведінкова лінія, коли людина, свідомо відмовляючись від активних дій щодо подолання певних обставин, обирає інший шлях – залишаючись майже байдужою до того, як розгортатимуться події, знімаючи з себе будь-яку відповідальність за них [12].

У такому разі, чи можна розглядати поведінку Кукоцького як приклад стратегії концентрації на завданні, зокрема її різновиду – активної протидії несприятливим умовам? Адже він не бажає і не приймає участь у фальсифікованих зборищах, відмовляється від декларування цінностей, на яких наполягають представники режиму. Визнаємо, що важко назвати його поведінку активною протидією: Кукоцький бунтує пасивно, через саморуйнування.

Яскравим прикладом концентрації на проблемі (активної протидії обставинам) є поведінкова стратегія друга Кукоцького, професора Гольдберга. Ілля Йосифович розгортає палку і непримириму боротьбу із режимом: пише звинувачувальних листів, відкрито проголошує свої погляди – при цьому глибоко і щиро цікавлячись своєю справою, тобто наукою. І на противагу Кукоцькому, судьба нібито оберігає його: він потрапляє під арешт, але саме його завзятість і рятує – у всьому він бачить потенційну можливість для розвитку і, в результаті, виходить із всіх життєвих негараздів закоханим у життя. Спроможність до переструктурування проблеми, до бачення її в іншому світлі також повинна увійти до кола факторів, що будуть

аналізуватись як допоміжні у протидії суворим життєвим обставинам. Цікавим напрямком дослідження став би розгляд тих особистісних властивостей, які супроводжують зануреність суб'єкта у любиму справу [5]: останнє, безумовно, виступає потужним ресурсом психологічного подолання.

Повертаючись до героя Кукоцького, вважаємо виправданим тлумачити його вибір як утілення стратегії емоційного реагування, властивої, по-перше, більш фемінним особам, а по-друге, частіше використовуваної у розв'язанні міжособистісних проблем [12]. Адже Кукоцький сприймає наявність «подвійного стандарту» дуже близько до серця, більш того, коли дружина становиться на захист певних порядків, запроваджених системою, із обуренням реагує на її докори, відчуваючи неспроможність знайти переконливі аргументи (рідна людина повинна розуміти сама!), нервує все більше і знову звертається до алкоголю.

Вважаємо доречним у цьому контексті згадати роботу Б. Беттельгейма «Про психологічну привабливість тоталітаризму» [4]. Автор глибоко аналізує механізм виникнення внутрішнього конфлікту людини-супротивника системи, що інколи призводило і до розколу його родини. Розглядаючи процес насадження нацизму серед німців, що за суттю своєю мало відрізнявся від «запровадження» світлого радянського майбутнього, автор зазначає, що людина в опозиції до системи часто не знаходила позбавлення від внутрішніх страждань навіть у родинному колі. У гітлерівських організаціях особливо сприятливими до навіювання виявлялись діти, які поставали перед складним вибором: бути вірними батькам чи нести свій обов'язок перед державою. Такий конфлікт катував дитину, і вона захищалась – ненавидячи всіх, хто примусив її опинитись у «глухому куті» переконань. У подібних умовах, рано чи пізно отримували друге життя всі застарілі, приховані сімейні конфлікти, які самі по собі не були пов'язані із політикою.

Який висновок можна зробити стосовно подальшої емпіричної розробки визначеного нами кола проблем? Можливо, важливим фактором, що

визначатиме поведінку особистості в умовах соціальних репресій та те, наскільки вона була спроможна вистояти та зберегти психологічну цілісність за таких обставин, є встановлення особливостей родинної структури суб'єкта. В якій мірі превалювало для людини те, що кажуть батьки? Наскільки вона їм довіряла та поважала? І взагалі, наскільки сімейні цінності були важливими у порівнянні із прагненням служити державі або знайти себе у суспільно-політичному житті? Припустимо, що у разі відчуття пошани до батьків, за умов усвідомлення цінностей родинності та наполегливої праці людина спрямовувала власну енергію на інші сфери життя, опікувалась проблемами іншого порядку. Саме такий варіант реагування на несприятливі умови життєдіяльності описано у роботі М.Г.Анурьєвої [1]. Звісно, всі наші припущення потребують ретельної перевірки.

Висновки. Розглянуті вище джерела як художньої, так і наукової літератури дозволяють зауважити на неоднозначності тих життєвих стратегій подолання несприятливих умов буття, спричинених радянською системою, до яких звертались їх свідки. З метою формування більш повної та правдивої картини щодо засобів реагування та внутрішньоособистісних і зовнішніх факторів, які визначали спроможність зберегти власну психологічну цілісність або психологічний крах особистості, необхідно взяти до уваги, щонайменше, наступні фактори:

- ступінь ідентифікації суб'єктом себе із актуальною ситуацією;
- притаманну людині систему цінностей;
- індивідуально-психологічні властивості суб'єкта.

Подальші дослідження, на наш погляд, повинні відбуватись із використанням бібліографічного методу, адже саме звернення до досвіду свідків радянської епохи може пролити світло на низку поставлених у статті питань.

Бібліографічні посилання:

1. Анурьєва, М. Г. Динамика социальных изменений сквозь призму судеб нескольких поколений одной украинской семьи [Электронный ресурс]

- / Способ доступа: URL:http://www.sociology.kharkov.ua/rus/chten_01.phphtm/.
– Загол. с экрана.
2. Арбатова, М. Мне сорок лет [Текст] / Мария Арбатова. – М.: АСТ, 1999. – 464 стр.
 3. Ахиезер, А. С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России) [Текст] / А. С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1: От прошлого к будущему. – 590 с.
 4. Беттельгейм, Б. О психологической привлекательности тоталитаризма [Текст] / Б. Беттельгейм // Знание – сила. – 1997. – № 8. – С. 4-13.
 5. Джидарьян, И. А. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование [Текст] / И. А. Джидарьян, Е.В. Антонова // Сознание личности в кризисном обществе / под ред. А.А.Абульхановой-Славской, А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М.: МГУ, 1995. – С. 76-94.
 6. Жертвы политического террора в СССР (официальный сайт Международного общества «Мемориал») [Электронный ресурс] / Способ доступа: URL:<http://www.memo.ru/>. – Загол. с экрана.
 7. Зайцев Григорий Артемович (сайт памяти) [Электронный ресурс] / Способ доступа: URL:<http://www.kharkov.vbelous.net/famous/fam-polit/zaytsev.htm/>. – Загол. с экрана.
 8. Иванова, О. Ф. Перспективи дослідження проблеми адаптації до тоталітарних та соціальних утисків [Текст] / О. Ф. Иванова // Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності: Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції, Дніпропетровськ, 13-14 листопада 2008 р.. – Д.: ДНУ, 2008. – С. 9-10.
 9. Иванова, О. Феномен внутрішньої еміграції [Текст] / Олена Иванова // Соціальна психологія. – 2004. – № 1.– С. 53-63.
 10. Куртуа, С. Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. 95 миллионов жертв [Текст] / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский. – М.: Три века истории, 2001. – 780 с.

- 11.Либин, А. В. Реакции на стресс – защита или совладание? [Текст] / А.В. Либин, Е. В. Либина // Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М.: Смысл, 1999. – С.433-455.
- 12.Нартова-Бочавер, С. К. “Coping Behavior” в системе понятий психологии личности [Текст] / С. К. Нартова-Бочавер // Психол. журн. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 20-30.
- 13.Пятецкая, Ю. Прощание с Матерым [Текст] / Юлия Пятецкая // Бульвар Гордона. – 2008. – № 36 (176). – С. 8-11.
- 14.Солженицын, А. И. Архипелаг ГУЛАГ [Текст] / А. И. Солженицын: в 7-ми т. – М.: Вагриус, 2008.
- 15.Шаламов, В. Колымские рассказы [Текст] / В. Шаламов. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
- 16.Улицкая Л. Казус Кукоцкого [Текст] / Людмила Улицкая. – М.: Эксмо, 2006. – 736 с.
- 17.Gailiene, D. The Psychology of Extreme Traumatization. The Aftermath of Political Repression [Text] / D. Gailiene. – Vilnius: Vaga Publishing House, 2005. – 230 p.
- 18.Epstein, S. Cognitive – Experiential Self-Theory [Text] / S. Epstein // Pervin, Lawrence A. (Ed.). Handbook of Personality: Theory and Research. – New York: The Guilford Press, 1990. – P. 165-192.
- 19.Kazlauskas E. Long-term Posttraumatic Effects of Communism Regime Repression in Central and Eastern Europe [Text] / Evaldas Kazlauskas // XXIX International Congress of Psychology. – Berlin, Germany. – 2008. – P. 378-379.
- 20.Maercker, A. Long-term effects of political imprisonment: A group comparison study [Text] / A. Maercker, M. Schutzwohl // Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology. – 1997. – № 32. – P. 435-442.
- 21.Sultanoff, M. S. Choosing to Be Amusing; Assessing an Individual’s Receptivity to Therapeutic Humor [Text] / M. S. Sultanoff // Journal of Nursing Jocularly. – 1994. – Vol. 4. – № 4. – P. 34-35.

Наука і освіта, № 1-2, 2009 г., стр. 6-10.